

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

У статті розкрито психологічну специфіку спілкування в пенітенціарному закладі. У контексті висвітлення особливостей діяльності персоналу виправно-трудоного закладу та екстремальності перебування засуджених в умовах соціальної депривації тюрми проаналізовано їхню міжособистісну взаємодію.

Ключові слова: пенітенціарний заклад, персонал тюрми, засуджені, міжособистісна взаємодія, соціальна депривація, суїцид.

Макогончук Е. С. Психологические особенности межличностной коммуникации в условиях пенитенциарного заведения. Стаття раскрывает психологическую специфику общения в пенитенциарном заведении. В контексте освещения особенностей деятельности персонала исправительно-трудоного заведения и экстремальности пребывания осужденных в условиях социальной депривации тюрьмы осуществлен анализ их межличностного взаимодействия.

Ключевые слова: пенитенциарное заведение, персонал тюрьмы, осужденный, межличностное взаимодействие, социальная депривация, суицид.

Makohonchuk Y. S. Psychological Features of Interpersonality Communication are in the Conditions of Prison Establishment. The article exposes the psychological specific of intercourse in пенітенціарному establishment. In the context of illumination of features of activity of personnel of community-service establishment and extremal stay of convict in the conditions of social deprived prison the analysis of interpersonality co-operation is carried out.

Key words: prison establishment, personnel of prison, convict, interpersonality co-operation, social deprived, suicide.

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед актуальних проблем пенітенціарної психології важливою є проблема адаптації співробітників виправно-трудоної системи в екстремальних умовах професійної діяльності до налагодження взаємодії між собою та з ув'язненими. Безперечно, умови пенітенціарних установ можна вважати гостро екстремальними насамперед через цілу низку деструктивних чинників. До таких специфічних чинників належать: з одного боку, збільшення кількості засуджених за особливо складні насильницькі злочини і таких, що мають різні психічні відхилення внаслідок наркоманії та алкоголізму й інших антисоціальних девіацій; з іншого – різке омолодження складу співробітників пенітенціарних закладів, життєвий досвід яких обмежується лише межами сім'ї, навчанням у школі, коледжі, браком практики роботи в установах подібного типу. Така диспропорція істотно впливає на функціонування мікроклімату

виправного закладу, порушення системи взаємин «засуджений – співробітник», посилює режимну дію на засуджених, що, у свою чергу, створює атмосферу напруженості, агресивності, фрустрованості в місцях позбавлення волі. До того ж, підвищені психоемоційні навантаження, небезпека, пов'язана з ризиком для життя, гнітючі й виснажливі чергування негативно впливають на адаптацію працівника до колонії та виступають як постійні фрустратори і психотравмуючі чинники.

Як джерело постійних стресових дій нинішні умови пенітенціарних установ призводять зазвичай до виникнення професійної дезадаптації працівників, що розуміємо як сукупність негативних змін у всіх сферах життєдіяльності особистості під впливом умов і досвіду професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Загалом відстеження подібної проблематики в науково-психологічній літературі свідчить, що, незважаючи на різноманітність теоретичних підходів до її вивчення, науковці одностайні в думці про психогенність впливу умов соціальної групової ізоляції на особистість людини, особливо в умовах пенітенціарного закладу. Серед наукових робіт, які виконані останнім часом в окресленому ракурсі, заслуговують на увагу дослідження таких авторів, як Я. Гошовський (ресоціалізація депривованої особистості), Є. Потапчук (збереження психічного здоров'я військовослужбовців), Є. Алексеєнкова (особистість в умовах психічної депривації), Є. Власова (вплив соціальної ізоляції на особистість правопорушників) та ін. У названих дослідженнях розкрито теоретичні і практичні аспекти деприваційного впливу соціальної групової ізоляції на психічне здоров'я людини в різних сферах її життєдіяльності та способи подолання психогенних наслідків, які виникають в умовах соціальної ізоляції. Серед основних завдань пенітенціарної психології традиційно виокремлюють такі: 1) вивчати індивідуально- й соціально-психологічні особливості засуджених (ув'язнених) та персоналу; 2) здійснювати позитивний психолого-педагогічний вплив на особистості засуджених (ув'язнених) та персоналу; 3) запроваджувати комплекс заходів, спрямованих на профілактику негативних психологічних явищ і серед засуджених (ув'язнених), і серед персоналу; 4) проводити психологічне консультування засуджених (ув'язнених) і персоналу; 5) підвищувати рівень психологічної компетентності і серед засуджених (ув'язнених) і персоналу [1; 4; 6; 7]. Пенітенціарна

психологія нагально потребує сучасних інноваційних психологічних технік і для роботи з персоналом, і для ресоціалізації засуджених.

Специфіка психологічного насичення простору пенітенціарної системи, зокрема психологічна адаптація та комунікація співробітників, стали об'єктом дослідження В. Белослудцева, В. Медведева, А. Мокрецова, А. Пищелко, М. Швидких, Л. Філонова, R. P. Beech, W. E. Simon, V. Wilde та ін.

Численними дослідженнями констатовано, що професійна діяльність співробітників виправних закладів в екстремальних умовах майже всіх пенітенціарних установ має свою специфіку, насамперед нормативна режимна регламентація спілкування (його брак, нестача або перенасичення), негативний вплив мікросередовища засуджених, високий рівень емоційних навантажень, психофізична втома, загальна нервово-психічна особистісна амортизація тощо [4; 5; 6; 7; 8].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Слід відзначити, що специфіка соціально-психологічної структури професійної діяльності працівників пенітенціарного закладу, ускладнений характер міжособистісних зв'язків усередині колонії, а також функціональна роль і статус співробітника («наглядач за ув'язненими») формують стереотип стосунків і стратегію адаптації та поведінки в їхній комунікації та життєдіяльності. Типовими ознаками є небезпека, пов'язана з ризиком для життя, психофізичні й емоційні перевантаження, специфічний монотонний режим роботи, дефіцит позитивних вражень, перманентна напруженість і концентрація уваги та інші стомлювальні психостани. Усі вони є істотними детермінантами, які можуть сприяти виникненню професійної деформації особистості співробітника пенітенціарної системи.

У фахових психологічних дослідженнях установлені психологічні та соціальні ознаки професійної деформації співробітників виправно-трудових установ, зокрема: професійна амортизація, звуження і зміна основних категорій потреб, спрощення інтересів і потреб аж до примітивізму; розмивання професійної мотивації; звуження емоційної сфери; зниження рівня свідомого й цілеспрямованого регулювання поведінки; професійно-стереотипне сприйняття; дефекти правосвідомості та морально-вольова ненадійність; некритичне ставлення до субкультури засуджених; підміна позитивних традицій, культурних цінностей та інших елементів соціальної культури негативними нормами засуджених; перенесення стилю професійного спілкування, професійних методів і прийомів роботи із засудженими в ситуації

спілкування з найближчим соціальним оточенням; відмова від взаємодії зі значущим мікро- і макродовкіллям, прагнення до спілкування з вузьким колом бажаних партнерів у поєднанні з підозрілим ставленням до інших категорій громадян тощо [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8].

Зауважено також, що чим незвичайніші (екстремальніші) умови діяльності, тим більша вірогідність негативних змін у структурі особистості, які починають негативно впливати на ефективність виконання цієї діяльності, утруднюючи адаптацію в професійній групі, провокуючи агресивну й конфліктну поведінку, порушення соціальних норм, загальну виснаженість і втому.

Завдяки проведеному теоретико-емпіричному дослідженню ми отримали змогу виявити низку психогенних наслідків впливу умов пенітенціарної групової соціальної ізоляції на психічне здоров'я працівників, зокрема: незадоволеність основних особистісних потреб (потреб у безпеці та визнанні, соціальних (матеріальних) потреб); виникнення негативних психічних станів (фрустрації, тривожності, агресивності, конфліктності, тенденцій до аутизації та психоемоційного вигорання); виникнення суб'єктивного відчуття самотності, знехтуваності, занедбаності; виникнення та наростання негативних явищ у міжособистісній взаємодії (напруженості, конфліктності, відчуженості, агресивності, тривожності, депресивності тощо).

Також ми встановили підвищення рівня астенізації нервової системи працівників, насамперед за такими показниками: наявність частих негативних психічних станів (ригідності, тривожності, агресивності, фрустрації), загострене суб'єктивне відчуття самотності, домінуючі негативні психічні явища в міжособистісній взаємодії.

Потрібно розробити базові концептуальні підходи до системи цілісної психологічної культури співробітників пенітенціарних установ, які забезпечать умови їх успішної адаптації та профілактики професійної деформації. Становлення, розвиток і збереження психофізичного здоров'я працівників пенітенціарних установ у процесі їхньої професійної діяльності через створення управлінського, психологічного й освітнього простору можуть бути основною запорукою якісного й успішного виконання ними фахових зобов'язань та передумовою запобігання професійному та особистісному деформуванню.

З іншого боку, важливим завданням є отримання знань про психологію засуджених як учасників міжособистісного спілкування в пенітенціарному закладі.

У психологічних дослідженнях із проблем пенітенціарності прийнятий такий традиційний підхід до типології засуджених, що ґрунтується на чотирьох вимірах: делінквентність, порушення соціалізації; психопатизація, агресивність; пригніченість, тривожність, невротизація; психологічна незрілість, неадекватність сприйняття навколишнього [4; 5; 6; 7]. За розповсюдженими статистичними даними, лише четверта частина ув'язнених адаптується, тоді як усі решта упродовж усього терміну ув'язнення перебувають у стані перманентного хронічного стресу. В умовах позбавлення волі механізми адаптації в переважній більшості засуджених не сформовані, і вони перебувають у негативному психоемоційному, соціальному та фізичному річищі життєдіяльності, яке позначено агресією, дискомфортом, страхом, побоями й іншими негативами.

Дослідження з пенітенціарної психології свідчать, що в людей, які перебувають у місцях позбавлення волі, існує прямий взаємозв'язок між процесами адаптації до деприваційно-ізоляційних умов і настанням особистісних змін. Досить часто «шок адаптації» до карно-гнітючого режиму в'язниці відбувається ускладнено, болісно і травмогенно, тому психотипічні зміни здебільшого набувають негативних модальностей, зокрема підвищується рівень агресії/автоагресії, частішають міжособистісні конфлікти, проявляються сегрегація й дискримінація та інші форми поведінкових відхилень [4; 5; 6; 7; 8].

Стан справ істотно ускладнюється, якщо об'єктом деструктивних впливів в умовах парадигми колонії постають люди з обмеженими фізичними можливостями або помітними конституційно-морфологічними спотвореннями зовнішності. Їхнє життєіснування в умовах тюрми зазнає постійних вербальних чи інструментальних нападів, а система зневажливої та погордливої комунікації спонукає до застосування ними найрізноманітніших механізмів психозахисту.

Особливим складнощам, випробуванням і стражданням піддається процес формування та функціонування самосвідомості, Я-концепції, образу Я, самооцінки й інших компонентів людської самості. Негативне й упереджене ставлення до фізично неповносправних людей породжує гандикапізм як розгалужений соціально-психологічний феномен, що в умовах пенітенціарного закладу набуває крайніх загострених форм свого прояву, особливо у сфері самоусвідомлення. Тому окремим ракурсом нашого дослідження є визначення впливу гандикапізму на становлення самосвідомості та спілкування засуджених і персоналу. Функціонування свідомості й самосвідомості

в деприваційних, ізоляційних умовах ув'язнення відзначається особливою специфікою, тому вкрай необхідне науково-психологічне визначення багатоманітного спектра прямих і опосередкованих чинників, які детермінують феномен гандикапізму, зокрема в колонії. Існує велике багатоманіття індивідуальних версій утілення похідних особистісної гандикапності в простір реальних етапів життєіснування депривованої особистості ув'язненого. Гандикапізм має істотний вплив на становлення самосвідомості (самооцінки, саморегуляції, Я-концепції та ін.), зокрема образу Я особистості в умовах пенітенціарної установи. На наш погляд, зосередження векторів дослідницького пошуку на гандикапізмі та фобіях, віднайдення спільного й відмінного повинно трактуватися крізь призму толерантності/інтолерантності та визначатися своєрідним мірилом і каталізатором нетерпимості в сучасному суспільстві. Вкрай актуальною є проблема впливу гандикапності на становлення самосвідомості, зокрема образу Я в засуджених осіб в умовах тривалого позбавлення волі. Важливим завданням є потреба розроблення засобів психокорекційного впливу на формування адекватної самооцінки й образу Я такого контингенту осіб [3].

Я. Гошовський відзначає, що «окремого статусу набуває специфіка онто- й соціогенезу підлітків – вихованців пенітенціарних установ. Якраз колоністи, переживаючи вкрай складні форми, види і типи депривації, спричинені факторами особистісно-девіантного характеру й особливостями пенітенціарного режиму як навчально-виховного закладу закритого типу, є своєрідним лакмусом, що проявляє найгостріші та найтиповіші аспекти проблеми» [2, 353–354]. Учений стверджує, що здебільшого в пенітенціарних закладах, окрім законної, каральної, виправної суті, виокремлюють і таку функціональну внутрішньопсихологічну реальність, у якій панує потворна практика тотального ізоляціонізму, «закон» кулака, сили, гумового кийка, культивування різновидової депривації тощо. Звернемо увагу на існування інтеракційної опозиційності двох найважливіших учасників пенітенціарного процесу, що здебільшого проявляється з боку адміністрації в стереотипних уявленнях (і відповідних ставленнях, інтеракціях) про вихованців як про дефективних, пропащих дітей, покидьків, аутсайдерів суспільства, а з боку колоністів – в образах гнобителів, жорстких і жорстоких наглядців, байдужих виконавців «несправедливого» закону. Не менш складною та болісною є внутрішньопо-

пуляційна специфіка виправного закладу, де переважно існує сегрегація (вікова, досвідно-статусна, етнічна, фізично-морфологічна, регіонально-мовленнєва та ін.), гнітюча «парадигма колонії», злочинські «закони», кастовість, сувора й часто девіантна ієрархія, у якій «горе знехтуваним» [2].

Потрібно вести мову про синдром тюремної соціальної депривації у вихованців карно-виправної системи, розглядаючи цю проблему в контексті активного порушення психоекології людини. Відомо, що в шкалі стресогенності позбавлення волі як міра покарання посідає третє місце, а за вираженістю і силою негативних емоцій воно порівнюване хіба із втратою близької людини, наслідками катастрофи або іншими вкрай важкими соціо- і психотравмами. Тривала тюремна соціальна депривація як цілий комплекс гнітючих і фрустраційних чинників, специфічних для установ системи виконання покарань, призводить до розвитку пенітенціарного (тюремного) стресу. Явище пенітенціарного стресу детальніше вивчено в психолого-психіатричному ракурсі, однак явно недостатньо досліджене із позицій фізіології, імунології та ендокринології. Здавалося б, що в умовах жорсткої тюремної ізоляції людина не випробовує значних фізичних, професійних, екологічних чи військових перевантажень, однак якраз тягар психоемоційних переживань, пов'язаних із перебуванням у місцях позбавлення волі, є потужним стресором, що викликає дисфункції в нормальних психологічних і фізіологічних процесах. Емоційний складник такий істотний, значущий і вагомий, що засуджений може навіть втрачати сенс життя та робити спроби самогубства. Примат соціальних чинників розвитку стресу в ув'язнених належить штучній (вимушеній) соціальній депривації та їхньому знаходженню у сфері інтенсивної дії тюремної субкультури.

Тому вкрай гострою соціально-психологічною проблемою є спалахи вдаваних, демонстративних чи реальних самогубств, які є досить частими в місцях позбавлення волі. Ми провели емпіричне відтворювальне дослідження і за дискримінаційною шкалою встановили таке ранжування основних мотивів суїцидальної поведінки засуджених у пенітенціарному закладі з тривалим терміном ув'язнення:

1. Переживання, спричинені розлукою з батьками, рідними або пов'язані зі смертю когось із референтних осіб.

2. Переживання образи, самотності, відчуженості, знехтуваності, неможливість бути зрозумілим, акцептованим, афілійованим.

3. Реальна або уявна втрата сенсу життя через тривалість позбавлення волі.

4. Інтимно-особистісні розлади, любовні невдачі, спричинені «зрадою на волі».

5. Почуття помсти, погроз, шантажу.

6. Страх перед ганьбою, глузуванням, приниженням, брутальним ставленням до власної особи.

7. Страх перед покаранням, екзистенційний страх авторитарного тиску з боку домінуючих осіб.

8. Почуття провини, сорому, образи, незадоволеність собою через індивідуальну чи статусну знехтуваність і внаслідок переживання численних комплексів меншовартості.

9. Бажання привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття, гуманніше й поблажливіше ставлення з боку депривуючого довілля.

10. Наслідування співкамерників пенітенціарної установи (переважно шляхом зараження з метою демонстративного протесту чи шантажу), наслідування квазігероїв асоціальної субкультури, зокрема героїв кіно.

Зауважуємо, що прямої залежності між блокованою комунікативною активністю та суїцидальністю в засуджених пенітенціарної установи не виявлено, однак майже кожен із названих і ранжованих мотивів містить відтінок «ув'язненого спілкування», тобто браку свободи взаємодії з вузьким і широким колом соціального середовища.

Висновки. Основними функціями психолога пенітенціарної установи в напрямку ресоціалізації засуджених повинні бути: корекційно-реабілітаційна, діагностико-прогностична, освітньо-консультативна, організаційно-методична, інтегративно-просвітницька, превентивно-профілактична та ін. Особливий наголос потрібно робити на культивування толерантних комунікаційних практик на всіх рівнях спілкування, що дають змогу знизити деприваційний тиск та налагодити більш-менш гуманні тактики і стратегії міжособистісного спілкування. Недостатньо високий рівень статусного усвідомлення себе засудженими через екстремальність тюремного побуту, нестабільність і несформованість самосвідомості, що проявляються в конформності поведінки й у відсутності самоповаги, істотно унеможливають формування ефективного спілкування і між собою, і з персоналом. Ми працюємо над розробленням, апробацією та запровадженням ресоціалізаційної психокорекційної програми, зорієнтованої на зменшення негативної дії пенітенціарного стресу, просоціальне засвоєння суспільних норм і

цінностей, усвідомлення засудженими почуття вини і спокути за скоєний злочин, адаптаційне повернення до мікро- й макросоціуму.

Список використаної літератури

1. Беца О. Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі / О. Беца // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 5–15.
2. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
3. Макогончук Є. Вплив гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Молода наука Волині: Пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і асп. (14–15 трав. 2012 р., м. Луцьк). – Луцьк, 2012. – Т. 1. – С. 207–208.
4. Масагутов Р. М. Показатели агрессивности у заключенных юношей с различным статусом в неформальной иерархии воспитательной колонии / Р. М. Масагутов, С. Н. Еникополов // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 119–123.
5. Морогин В. Г. Ценностно-потребностная сфера личности осуждённых, которые пережили смертный приговор / В. Г. Морогин, А. Л. Залевский // Психол. журнал. – 1999. – Т. 20. – № 2. – С. 73–81.
6. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Психология подростковой преступности. Кн. 1 / В. Ф. Пирожков. – М. : УРАО, 2000. – 350 с.
7. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. 2 / В. Ф. Пирожков. – М. : УРАО, 1998. – 280 с.
8. Татицина Т. Г. Социальная реадaptация бывших заключенных / Т. Г. Татицина // СоцИс. – 1992. – № 3. – С. 12–19.